

Міф і архетип у літературній творчості

УДК 821.111(73)-31.09

І. І. Пархоменко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Утопія, антиутопія і соціальний міф

Пархоменко І. І. Утопія, антиутопія і соціальний міф. У статті здійснено спробу представити конкретні спільні та відмінні риси утопії, антиутопії, соціального міфу. Зміст цих рис має онтологічний та аксіологічний плани. Під час дослідження була виявлена принципова схожість концептуальних ознак та контрастність окремих складових в творах антиутопічних та міфологічних. Серед антиутопічних творів за приклад брався роман О. Хакслі "Дивний новий світ" та роман Р. Бредбері "451° за Фаренгейтом". Відмінною виявилась представлена в них категорія часу, спільною – їх мета та функції.

Ключові слова: антиутопія, свобода, ритуал, хронотоп, цивілізація.

Пархоменко И. И. Утопия, антиутопия и социальный миф. Статья представляет собой опыт представления утопии и антиутопии как социального мифа. Содержание этих черт включает онтологическую и аксиологическую плоскости. Было обнаружено принципиальное сходство концептуальных черт и контрастность отдельных составляющих антиутопических и мифологических произведений. Среди антиутопических романов примером был роман О. Хаксли "Дивный новый мир" и роман Р. Бредбери "451° по Фаренгейту". Отличительной была представлена в них категория времени, общей – их цели и функции.

Ключевые слова: антиутопия, свобода, ритуал, хронотоп, цивилизация.

Parchomenko I. Utopia, antyutopia and social myth. This study aims to compare spatial images utopia and antyutopia as social myth. Information about the images has ontological and axiological planes. Was found the similar conceptual features and axiological polarity of some constituents in the novels of antyutopia and mythical. Among the antyutopias novels the novel "Brave new world" by O. Huxley and the novel of R. Bradbury "Fahrenheit 451". Different was the features of time and common their of aims and functions.

Key words: antyutopia, freedom, custom, chronotope, civilization.

Сучасна епоха висунула перед гуманітаріями не лише необхідність поглибленого вивчення літературного надбання, але й його переосмислення. Соціально-історичні умови, під впливом яких формується стильова та домінанта сучасної художньої літератури. Вона характеризується Ж.-Ф. Ліотаром як криза ідеологій та легітимізації. І як наслідок цієї обставини – зміна картини світу, переоцінка культурних епох, інтерпретація людини та суспільства, що знайшло своє відображення в утопії та антиутопії.

В літературознавстві утопія й антиутопія здебільшого розглядається з позицій їх протиставлення, виявлення різниці між ними. Не відкидаючи цього напрямку дослідження, вважаємо, що з'являється новий напрямок – з'ясування тих домінант, які їх об'єднують. Така спрямованість дослідження ні в якому разі не базується на їх отождествуванні, їх слід розглядати як єдність протилежностей, що вбачається на підставі їх розгляду як соціального міфу. Таким чином, актуальність даного дослідження пояснюється тим, що сучасні тенденції в політиці, культурі, літературі, психології по-різному трактують утопію, антиу-

топію, міф і використовує ці знання кожна сфера так, як потрібно їй. Завданням нашої статті є дослідити спільні та відмінні риси утопії, антиутопії з міфом у літературній спадщині, розглянути категорію хронотопу в цих жанрах.

В утопії та антиутопії предметом художнього зображення є уявна соціальна дійсність, суспільство, його моделі. Про це свідчать твори Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Дж. Оруелла, Є. Замятіна, О. Хакслі, Р. Бредбері, М. Єтвуд, В. Винниченка та інших. Ці жанри-супутники, мають схожість у своєму генезисі, соціально-філософській проблематиці, тенденції до художнього прогнозу і моделювання певного соціального устрою. Ці жанри поєднує також і те, що вони звертаються до образу людини, її антропологічного виміру. Взаємозв'язок людини і суспільства – це центральна дослідницька тема як утопії, так і антиутопії. Їх зв'язок з соціальним міфом перш за все з'являється в дослідженнях американських авторів в 60-х роках минулого століття. У. Дуглас та Д. Вікері зазначають, що міф має чудодійну пізнавальну енергію універсального та всесильного архетипу, здатного регулювати та

синтезувати поетичні фантазії митців, концепції теоретиків і «матричну» механіку літературних та літературно-критичних процесів всіх країн та епох, що він є кодовим джерелом усіх літературних і літературно-критичних концепцій, оскільки в ньому поєднуються структурні парадокси, іронії [11:135]. У США в 60-ті роки з'являється одне з перших досліджень, що присвячене взаємозв'язку міфу та літератури "Myth and Literature. Contemporary Theory and Practice" (Lincoln, 1966). Спільним для названих жанрів є звернення їх авторів до образів-символів, головна спрямованість яких полягає, спираючись на положення Е. Кассіра, проектувати дійсність.

У сучасному українському літературознавстві, на думку Р. Гром'яка, значення міфу в літературному творі не тотожне його семантиці у першозразку й залежить від культури епохи, задуму письменника, жанру твору. Один і той же міфологічний мотив, опрацьований протягом багатьох віків, набуває у кожній епосі нових значень, служить способом втілення нової проблематики й може з часом повністю втратити архаїчний елемент або ж здобути його нове, символічне вираження. У літературознавстві виник такий напрямок, як архетипна критика, засновник якої – вважає американського літературознавця Н. Фрай. Він вважає, що література це «перетворення міфології», тому історія літератури розглядається не у загальному контексті, а як форма внутрішнього саморуху – «тотальної історії літератури», особливостей видозміни міфологічних начал на різних етапах розвитку літератури. Відображення у літературному творі давніх міфологічних уявлень часто опосередковане через трансформовані форми поетичного переосмислення, зокрема через символ [6:452].

Утопія завжди пов'язана з вигадкою, міфами, оскільки вона втілює мрію людства про краще майбутнє. А метою будь-якої антиутопії є викриття дійсних протиріч життя і звільнення людської свідомості від міфів, і тут недостатньо лише достовірності, фактів. Потрібна ще особлива поетика, яка засобами гротеску, фантастики і т.п. створює образ антисвіту, антидержави – того, чого не повинно бути.

Зіткнення соціального міфу (про те, що у суспільстві все начебто прекрасно, а людина щаслива) з художньою правдою (трагізмом реальності) є основою будь-якої антиутопії. Не випадково цей жанр актуалізується в періоди суспільних криз і катаклізмів. Її спрямованість за самою своєю природою призначена скидати ідолів. За допомогою деміфологізації відповідна соціальна система в антиутопії постає у своєму справжньому потворному вигляді.

Утопічна свідомість також має архетипічну природу і за своєю структурою іманентна людській сутності (Е. Блох, К. Чистов, Н. Натуральнова). Утопічні уявлення можна знайти у фольклорі різних народів світу, що зазначають дослідники як фольклору (А. Мортон, О. Клібанов), так і міфології (Т. Паніотова, Ф. Полак). А. Нямцу справедливо акцентує увагу на тому, що «пам'ять міфу» є універсальною за своєю суттю.

Взагалі розгляд проблеми міфологічної першооснови утопії в науковій рефлексії проілюстровано на прикладі осмислення парадигми «золотого віку», яка за своєю художньою семантикою становить органічну єдність утопічної ідеї досконалого життєвого укладу й міфічної оповіді про «архетипічну подію, що має символічне значення, яке ґрунтується на циклічності» [11:163]. Деякі дослідники античності, наприклад В. Гуторов, на цій підставі окреслює феномен «міфологічних утопій», які, з погляду вченого, не є ні «канонічними утопіями», ні «чистими міфами» в точному значенні цього слова образ золотого віку – це те зерно, з якого проростають християнські уявлення про рай, що поклали початок першим утопічним візіям досконалого життя. Молочні ріки й киселеві береги слов'янських сказань, край вічної весни кельтських переказів, небесна обитель гурій в ісламі, підземний рай гарних манер синтоїської міфології – це образи, які належать водночас і міфологічній, і християнській, і утопічній традиціям.

Трансформація міфологічного дискурсу в утопії базуються на діалектичній єдності архаїчних форм утопії й міфу. Взаємодія цих феноменів у різних соціокультурних сферах дозволяє стверджувати, що межа між ними у сучасній масовій свідомості стає настільки рухливою, що ускладнює їхню диференціацію й виявляє тенденцію зворотного руху "від утопії – до міфу, від міфологічної свідомості – до міфоутопічної" [5:159]. З огляду на це виправданим є вживання в певному контексті концепту «міфоутопія», що є продуктом міфоутопічної свідомості.

На думку Д. Арабаджаєва, міф за часту призводить до утворення політичних ілюзій. Утопія, як ідеальний стан, який живиться фантазією і мріями, та здобувається за допомогою логіко-понятійних засобів, являє собою раціоналізований (наукоподібний) міф [1:178]. Утопія є, так би мовити, «онауковлений» міф, тобто міф, під який підведено базу наукової теорії. Таким чином, на думку автора, вже термінологічне значення слова «утопія» складне і багатозначне. При цьому різноманітні смислові відтінки основна його функція зводиться до того, щоб позначити бажане майбутнє, служити описом

вигаданої країни, та зразком суспільного устрою [1:177]. І утопії, і міфи наділені деонтологічними функціями, можуть рівною мірою концентрувати надії, ідеали й розрахунки, але утопії, точніше певні класи утопій, збуваються, а міфи – ніколи. Як стверджує О. Лосєв, утопія структурно складніше міфу. Вона, як правило, складається із трьох частин: критичної, проєктивної, конструктивної. Міф являє собою цілісне утворення й лише в схованому виді включає критику, тому що заперечує щось таке, що перебуває за його межами, але не негативну, а справжню реальність. Під міфом розуміється деяка, не пов'язана з конкретним часом форма, яка щоразу набуває іншого змісту. Різні міфи є насправді аспектами міфологічної системи. Саме вона і може називатися міфом конкретної соціальної групи. Міф виступає як єдина система різних уявлень, що охоплюють всі аспекти діяльності примітивного суспільства.

Міф є ефективним засобом маніпулювання масовою свідомістю. Він справляє анестезуючу і паралізуючу дію, завдяки якій маніпулювання стає невідчутним. Особливо це було помітно в ХХ столітті. Високий розвиток урбанізації, розвиток засобів масової інформації, зникнення традиційних міфів – все це зробило позитивні умови для маніпулювання масовою свідомістю людей та створення нових міфів. Вони є фундаментом всієї ілюзорної картини світу, що створюється маніпуляторами. Пануючи в сфері колективного несвідомого, міф завдяки своїй природі та характеристикам має вагомий вплив на масову свідомість. Масі притаманні характеристики, які дозволяють міфу легко проникати в її свідомість та маніпулювати нею, оскільки керується несвідомим, почуттями, тому легко сприймає міф, який містить у собі ірраціональні моменти. Вона мислить образами, сприймає лише крайнощі, тому архетипові конструкції міфу («ми-вони», «добро-зло») ефективно спрацьовують. Цю саму рису ми знаходимо як в утопії, так і антиутопії. Яскравим прикладом цьому може слугувати сцена з антиутопічного роману О. Хакслі «Дивний новий світ», де маніпулювання свідомістю людей йде від народження.

Till at last the child's mind is these suggestions and the sum of the suggestions is the child's mind. And not the child's mind only. The adult's mind too – all his life long. The mind that judges and desires and decides – made up of these suggestions. But all these suggestions are our suggestions [13:28]

Доти, доки вся свідомість дитини не заповниться тим, що навіює голос, і те, що навіювалось, не стане нарешті свідомістю дитини. І не тільки дитини. А навіть дорослого на все

життя. Мозок, думає, бажає все знати, – буде складатися з того, що йому прищеплено. Прищеплено нами, прищеплено державою [9:34].

Але сучасна соціальна міфологія багато в чому відрізняється від первісної, але в одному схожа: і там, і тут перед нами ірраціональний регулятор поведінки пристосування індивіда до спільності.

Для з'ясування місця міфу в літературних жанрах вагомими є праці Дж. Фрейзера, А. Ван Геннепа, Ж. Дюмезеля, К. Леві-Строса, Є. Мелетинського, В. Барта, В. Іванова, В. Топорова, В. Черняка. Вони стають теоретичною та методологічною основою для розгляду зв'язку утопії, антиутопії та соціального міфу. Якщо взаємозв'язок утопій та соціального міфу не викликає сумнівів, то зв'язок антиутопій і міфу становить певну проблему.

В антиутопічних романах ХХ століття важлива роль відводиться науковим методам обробки психіки громадян, завдяки яким досягнуто стану абсолютного поневолення розуму. Навіть сама потреба свободи витиснута з цього світу розвиненої технократичної цивілізації, світу безпечного, приємно влаштованого, стерильного і бездумного. Люди перетворюються в запрограмованих владою автоматів, які акцентують статус-кво. З точки зору Б. Шалагінова свобода може розглядатися і як діяння самотворення, самопізнання, самореалізації – тому вона і є небезпечною для світу технічних нанотехнологій, які у зв'язку з цим втрачать своє місце у житті людини.

І в утопіях, і в антиутопіях однією з художніх тем є перебудова соціуму, але наголоси на перебудову різні, утопісти вважають, що людина, розвиваючись, удосконалюється. Антиутопісти жахаються майбутнього, оскільки бачать, що людська еволюція приречена на знищення, тобто в утопіях має місце оптимістичний міф, а в антиутопіях навпаки.

Міф, на думку дослідників, руйнує сферу особистої свободи, обплутуючи людину, стає змістом її свідомості, глибоким внутрішнім переконанням, хоча б у формі забобонів і вірувань. На думку Л.Зубрицької, міф задовольняє несвідомий потяг до бездіяльності, пасивності, звільняє від необхідності робити відповідальний вибір, тому що модель поведінки, дії або рішення визначено наперед. Отже, міф з самого початку не передбачає свободи, він пов'язує суб'єкта обітницею вірності її священному першоджерелу – долі, волі богів або зірок, законам карми, національному духові тощо [4:103]. В такому розумінні міф може бути витлумачений як механізм перетворення можливого на неминуче,

свободи на долю, тобто можна маніпулювати свідомістю так, щоб потрібні висновки і твердження здавалися такими, що виникли природно, а не були штучно нав'язані. Міфи в переважній більшості випадків поширюються, як було зазначено вище, в процесі масової комунікації (радіо, телебачення, мережі інтернет).

Ці ситуації змальовує антиутопіст Р. Бредбері в романі “451° за Фаренгейтом”. Він художніми засобами змальовує як радіо оглушує, переслідуює на вулиці, в метро, приголомшує безкорисливим текстом реклам і через вуха потрапляє до мозку; телевізор до того ще й засліплює, забирає вільний час, відволікає від реального життя, заповнює його “нічим”.

Утопія вводить в такий простір, коли він уже існує поза часом. Це зближує утопію з міфом, де простір подано, як місце якої-небудь дії, або місце перебування певної особи. Таким відрізком простору, на думку М. Стебліна-Каменського, може бути поле битви, як наприклад поле Вигрид, на якому боги повинні вступити в бій зі своїми ворогами [8:37]. В міфах простір існує тільки як його певні фрагменти. Іншими словами, час показано ніби обірвано.

Якщо взяти саме визначення часу – то це важливий компонент «моделі світу» і від того як він сприймається культурою та людиною, залежить і те, як людина створює цей вимір. Кожному проміжку історичного часу відповідає своя картина світу і свої погляди на час. Не дивлячись на те, що між поглядами на час Платона і Хокінга пролягає безодня шириною в історію людства і глибиною у всю інтелектуальну культуру, – залишається все ж актуальним запитання Августина: “Що таке час?”. На це питання намагається дати відповідь Б. Шалагінов, словами І. Фіхте: “Наш час знаходиться у самому центрі всієї сукупності часу, але сучасна епоха зрячого панування розуму поєднує кінці двох цілком протилежних за своїми принципами світів: світу темряви і світу світла, світу примусу і світу свободи, але наш час не належить до жодного з них” [10:223]. Така інтерпретація часу характерна для утопії та антиутопії.

На думку Ю. М. Лотмана, «закони побудови художнього тексту у великій мірі це побудова культури в цілому і феномен художнього часу пов'язаний не тільки з індивідуальними якостями письменника, але й з певними культурно-історичними парадигмами. Саме таке розуміння втілене в концепті хронотопа.

Отже, якщо взяти хронотоп у антиутопіях ХХ ст., зокрема, роман Р. Бредбері “451° за Фаренгейтом” та врахувати технічні досягнення, можна припустити, що час тут також представ-

лений хаотично, нелінійно. Для нього характерний погляд зсередини, який поміщає в об'єм однієї свідомості різні непослідовні ідеї. Цей потік ідей, який обрушується на людину сучасної інформаційної культури, розділяє на окремі відрізки «стрілу часу». Це призводить до того, що змінюється сприйняття світу в цілому, світ перетворюється на певну гру. На що вказують дати, які також дуже часто носять ігровий характер і не орієнтовані на буквально-сприйняття. Наприклад, одна з дат, які винесені в назву антиутопії «1984» була отримана шляхом перестановки останніх двох цифр року написання цього роману. Час в антиутопії Р. Бредбері “451° за Фаренгейтом” це зустріч різних епох, у яких різні обличчя. Клариса – частинка живої природи:

He saw himself in her eyes, suspended in two shining drops of bright water, himself dark and tiny,...as if her eyes were two miraculous bits of violet amber [12:32].

У її очах, наче в двох блискучих краплинах прозорої води, він побачив своє відображення, темне й крихітне,... ніби ці очі були двома чудесними шматочками бузкового бурштину [2:12].

Одна із знакових змін у свідомості Монтега відбувається саме під час розмови з Кларисою, коли головний герой вперше згадує епізод зі свого дитинства.

One time, when he was a child, in a power-failure, his father had found and lit a last candle and there had been a brief hour of rediscovery, of such illumination that space lost its vast dimensions and drew comfortably around them [12:32].

Одного разу, коли він був ще малим, чогось вимкнулась електрика. Тоді мати десь знайшла й засвітила останню свічку. То була мить перетворень: при цьому світлі обшир зменшився, затишно оточив їх [2:14].

На обпаленому обличчі Монтега – жорстока посмішка – гримаса, яка не залишає його ніколи. Він не знає, що вранці на траві лежить роса, що вечорами можна сидіти з рідними і розмовляти, що людина може бути щаслива. З антиутопічного світу зникли вічні цінності. Поява та зникнення Клариси, як чужинця з іншого світу, пробуджує Монтега до переосмислення життя. Це ніби зіткнення світу повсякденної реальності та світу природи, яке відбувається в антиутопічному літературному жанрі.

На відміну від утопії та антиутопії, в міфі співпадає опис моделі світу та розповідь про виникнення окремих елементів. Сьогоднішній світ – рельєф, небесні світила, соціальні угруповання, і т.д. – все це результат давно минулого

часу і дій міфологічних героїв. Розповідь про події минулого є засобом для описання будови світу, засобом для пояснення сучасного стану речей. Міфологічні події виявляються «цеглинками» міфологічної моделі світу.

А міфологічний час – це час початковий, первинний, тобто час до початку історичного відліку плинного часу. Міфологічний час і заповнюючи його події, дії предків та богів є сферою першопричин всього наступного, джерелом архетипічних першообразів, прикладом для всіх наступних подій. На думку Е. Мелетинського, важлива функція міфологічного часу і самого міфу – це створення моделі, прикладу, взірця. Створюючи приклади для наслідування та відтворення, міфічний час і міфічні герої одночасно вичерпують магічні духовні сили, які продовжують підтримувати порядок в природі та суспільстві: підтримування такого порядку також є важливою функцією міфу.

Категорія міфологічного часу особливо характерна для архаїчних міфологій, але також її можна зустріти і в «вищих міфологіях, інколи, як ідеальний золотий вік, або, навпаки, як час хаосу. Міфологічний час залишається основною категорією міфу [7:640].

Утопія і антиутопія як художні моделі зорієнтовані на дослідження соціальної системи державного устрою, на вивчення стану людини і відношень між людьми в тих чи інших умовах.

О. Хакслі, застосовує у своїй Державі цілу низку ритуалів та обрядів, які переходять у своєрідну релігію. У романі О. Хакслі прикладами цього є зображення Дня Одностайності, Дня Форда, де дванадцять плюсовиків зливаються в єдине ціле за допомогою таємничого голосу. Цей володар перетворюється для них на божество: “Ford, Ford, Ford” [13:32]. (“О Форде, Форде, Форде”) [9:42]. Показовим є епізод, де висвітлено зіткнення двох культур, двох цивілізацій – подорож героїв де резервації, де вони стали свідками одного з ритуалів, де

Несподівано із круглих підвалів висипалась ціла юрба чудовиськ. В жахливих масках та розмальовані до втрати людської подоби, вони пустились в незвичайний танець – шкандибаючи, співаючи; зробили по колу майдану круг, другий, третій, четвертий – прискорюючи танець з кожним новим колом [9:145].

Далі з'явився молодий юнак, який мав вистояти удари юрби якомога довше, але сьомий круг стає для нього останнім. Все це було зроблено з однією метою, для того, щоб пішов дощ та росла кукурудза. Не випадково О. Хакслі ви-

користовує символ дощу в процесі обряду, як символ життєвої сили, яка приходить з неба та символізує благословення Бога. Але, разом з цим, сильний дощ може бути джерелом потопу та руйнації, гнівом Бога. В цьому обряді та інших символах цієї антиутопії закладено багато кодів, які можна трансформувати саме через міф. Адже символ – це елемент живого сакрального міфу та неминуча сходинка до нього, це ніби загадковий острів, а міф – це архіпелаг островів, які знаходяться вдалечині від повсякденного життя. Ця матриця бере свою традицію з сакральних пластів і може сприйматися на різних рівнях: символічному, алегоричному, знаковому.

Кожна більш-менш значна дія в міфі є ритуалом, який актуалізує зв'язок між соціальною ситуацією і «початком усього». Ритуал і його функції інтерпретуються в антропології, лінгвістиці, літературознавстві та інших гуманітарних науках.

Отже, ритуал та обряд є невід'ємною частиною як антиутопії, так і міфу. Саме в епоху міфології сенс життя людина вбачала в ритуалі (точніше у правильному його виконанні. Повсякденне існування лише заповнювало проміжки між ритуалами. Ритуал як форма символічної поведінки поширювалось навіть на всі види діяльності: без молитви не сідали до столу, не починали орати, в засушливе літо, таким чином, просили у богів дощу). Отже, життя примітивної людини не знає мотивації, не пов'язаної із міфом: її діяльність пронизана ритуальним відродженням першочасів для наповнення життям кожної клітинки суспільного організму. Крім того, необхідно звернути увагу на те, що міфологічна онтологія не просто є «двигуном» соціального життя, але й постачає для всіх його елементів конкретну форму, надає діям визначену спрямованість, послідовність і структуру.

В ритуалах міфологічний час і його герої не лише діють, але й відроджуються за допомогою своєї магічної сили. Ритуали забезпечують їх «вічне повернення», гарантуючи неперервність природних і життєвих символів, збереження існуючого порядку. Міф і ритуал мають теоретичну і практичну сторону, одного й того ж феномену. Але є міфи, які не мають такого еквівалента, рівно як і ритуали, позбавлені свого міфологічного двійника.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у співставленні більш детальніше утопії, антиутопії з міфом, що дозволить повніше проаналізувати світоглядні та ідейні засади творчості антиутопічних письменників кінця XX – початку XXI століть.

Література

1. Арабаджаєв Д. Ю. Політичний міф як функція політичної свідомості / Д. Ю. Арабаджаєв // Культурологічний вісник : Науково-теоретичний щорічник Нижньої Надніпрянщини. — Запоріжжя : Прем'єр, 2005. — Вип. 14. — С. 175—178.
2. Бредбері Р. 451 за Фаренгейтом : [роман та оповідання] / Р. Бредбері. ; пер. з англ. Є. Д. Крижевича. — К. : Веселка, 1985. — 367 с., іл. — (Сер. «Пригоди, фантастика», «Бібл. сер.»).
3. Вовк О. В. Энциклопедия знаков и символов / О. В. Вовк. — М. : Вече, 2006. — 546 с.
4. Зубрицька Л. Н. Політичний міф як засіб маніпуляції /Л. Н. Зубрицька // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. — Сер. : Філософія. Політологія. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. — Вип. 55. — С. 103—105.
5. Кирвель Ч. С. Утопическое сознание: Сущность, социально-политические функции / Ч. С. Кирвель. — Мн. : Университетское, 1989. — 179 с.
6. Літературознавчий словник-довідник / [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. — К. : ВЦ «Академія», 2007.— 765 с. (Nota bene).
7. Мифология, энциклопедия / [гл. ред. Е. М. Мелетинский]. — М. : Большая Российская энциклопедия, 2003. — 763 с.
8. Стеблин-Каменский М. И. Миф / М. И. Стеблин-Каменский / Л. : Наука, 1976. — 102 с.
9. Хаксли О. О дивный новый мир : [роман] /О. Хаксли / [предисл. П. Палиевского]. — М. : Худож. лит., 1989. — 176 с.
10. Шалагінов Б. Б. «Фауст» Й. В. Гете : Містерія. Міф. Утопія : До проблеми духовної сутності людини в німецькій літературі на рубежі 18—19 ст. : [монографія] / Б. Б. Шалагінов. — К. : Вежа, 2002. — 256 с.
11. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость / М. Элиаде — СПб. : Изд-во АЛТЕЙЯ, 1998. — 320 с.
12. Bradbury, Ray. Fahrenheit 451 : short stories / R. Bradbury. — М. : Raduga Publishers, 1983. — 382 p.
13. Huxley A. Brave new world / A. Huxley. — New York, 1989. — 269 p.